

канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (українська мова)» / Г. Т. Шелехова. – К., 1996. – 45 с.

Стаття надійшла 16.03.2017 року

УДК 811.161.2(072)

Лідія Мамчур
(Умань, Україна)
e-mail: mamchur_l@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЕННЯ І СПРИЙМАННЯ МОВЛЕННЯ ЯК ПСИХОЛІНГВІСТИЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті охарактеризовано психолінгвістичні особливості творення мовлення як індивідуального комунікативного акту і сприймання мовлення в індивідуальному комунікативному акті, які є психологічними чинниками формування комунікативної компетентності учнів. Проаналізовано моделі мовленнєвої діяльності, що стосуються поетапного процесу породження мовлення, етапи мовленнєвої діяльності. Розглянуто аналітичну модель спілкування, до складу якої входять три взаємопов'язані сторони: комунікативна, інтерактивна і перцептивна. Визначено основні фази мовленнєвої діяльності (орієнтація, планування, реалізація, контроль), їх особливості реалізації та роль для створення висловлювання у процесі спілкування. Обґрунтовано, що мовна система виявляється в індивідуальних мовленнєвих системах (комунікативних актах). Взаємозв'язок комунікативного акту особистості й мовної системи представлено у вигляді взаємопов'язаних компонентів (мовна система, мовний матеріал, мовленнєва діяльність (індивідуальних комунікативний акт)). Доведено, що процес сприйняття мовлення комунікантом проходить у дві фази – власне сприйняття і розуміння почутого або прочитаного. З'ясовано, що у процесі комунікації виникають різноманітні бар'єри (логічний, лінгвістичний, стилістичний, фонетичний), визначено їх особливості. Розглянуто модель комунікації, її основні складники.

Ключові слова: мовленнєва діяльність, породження і сприйняття мовлення, етапи породження мовленнєвої діяльності, фази сприйняття мовлення, модель спілкування, бар'єри спілкування.

Мамчур Л. Особенности создания и восприятия речи как психолингвистические факторы формирования коммуникативной компетентности личности.

В статье охарактеризовано психолингвистических особенности создания речи как индивидуального коммуникативного акта и восприятия речи в индивидуальном коммуникативном акте, которые являются психологическими факторами формирования коммуникативной компетентности учащихся. Проанализированы модели речевой деятельности, касающиеся поэтапного процесса порождения речи, этапы речевой деятельности. Рассмотрена аналитическая модель общения, в состав которой входят три взаимосвязанные стороны: коммуникативная,

интерактивная и перцептивная. Определены основные фазы речевой деятельности (ориентация, планирование, реализация, контроль), их особенности реализации и роль для создания высказывания в процессе общения. Обосновано, что языковая система реализуется в индивидуальных речевых системах (коммуникативных актах). Взаимосвязь коммуникативного акта личности и языковой системы представлены в виде взаимосвязанных компонентов (языковая система, языковой материал, речевая деятельность (индивидуальный коммуникативный акт)). Доказано, что процесс восприятия речи коммуникантом проходит две фазы – собственно восприятие и понимание услышанного или прочитанного. Установлено, что в процессе коммуникации возникают различные барьеры (логический, лингвистический, стилистический, фонетический), определены их особенности. Рассмотрена модель коммуникации, ее основные составляющие.

Ключевые слова: *речевая деятельность, порождение и восприятие речи, этапы порождения речевой деятельности, фазы восприятия речи, модель общения, барьеры общения.*

Mamchur L. Features of the creation and perception of speech as psycholinguistic factors of the formation of communicative competence of the individual.

The article describes the creation of psycholinguistic features of speech as an individual act of communication and perception of speech in the individual communicative act that is the psychological factors of communicative competence of students. The models of speech activity concerning the stage-by-stage process of generation of speech, stages of speech activity are analyzed. Considered analytical model of communication, which includes three interrelated aspects: communicative, interactive and perceptive. The main phase of the (orientation, planning, implementation, monitoring), their features and implementation role for making statements in the communication process. It is substantiated that the language system is manifested in individual speech systems (communicative acts). Relationship communicative act personality and language system presented in the form of interconnected components (language system, language material, speech activity (individual communicative act)). The process of speech perception by the communicant passes through two phases – the actual perception and understanding of what is heard or read. It was found that in the communication process there are various barriers (logical, linguistic, stylistic, phonetic), defined by their features. In the article the model of communication, its component (sender, receiver of information, message).

Keywords: *speech activity, generation and perception of speech, stages of the generation of speech activity, phases of speech perception, model of communication, barriers of communication.*

Важливе місце у процесі формування мовної особистості належить визначенню психологічних основ, їх аналізу, оскільки мовленнєва діяльність людини є складним психічним та фізіологічним явищем. Питання розвитку особистості, зокрема її мовленнєвої діяльності досліджували психологи Б. Ананьєв (цілісний зв'язок особистості із природним середовищем), Л. Виготський (основа розвитку особистості – самосвідомість), Г. Костюк (основа особистості – діяльність), О. Леонт'єв (особистість розвивається у творчості), С. Рубінштейн (структура особистості – пізнавальні інтереси).

Мета статті – охарактеризувати психолінгвістичні особливості творення мовлення як індивідуального комунікативного акту і сприймання мовлення в індивідуальному комунікативному акті, що є психологічними чинниками формування комунікативної компетентності учнів.

У психолінгвістиці існують різні моделі мовленнєвої діяльності, що стосуються поетапного процесу породження мовлення. Загалом теорії породження мовлення достатньо близькі, вони певною мірою тільки доповнюють одна одну, конкретизують певні етапи чи виділяють у них окремі складові.

О. Леонтьєв виокремлює три основні етапи мовленнєвої діяльності. Першим етапом є мотив, що породжує інтенцію (на цьому етапі комунікант має образ результату, але ще не має плану дій, який йому необхідно здійснити для матеріалізації результату в дійсності) [8, с. 44]. На другому етапі відбувається внутрішнє програмування, на основі якого певним одиницям надаються смислові ознаки і будується функційна ієрархія цих одиниць [7, с. 183]. Наступним етапом є реалізація мовлення у звуковій чи графічній формі. Учений виокремлює ще і ряд підетапів граматики-семантичної реалізації висловлювання: текстограматичний (перехід на певний об'єктивний код – кодування), фонограматичний (лінійний розподіл кодованих граматичних одиниць мови), синтаксичне прогнозування (введення граматичних характеристик мовних одиниць), синтаксичний контроль (зіставлення задуму з комунікативною ситуацією). Лише після внутрішнього програмування висловлювання відбувається його моторне програмування, а потім – реалізація комунікативного акту.

О. Залевська пропонує модель мовленнєвого акту, що включає чотири етапи: 1) побудова образу результату; 2) вибір семантичних одиниць і їх комбінування, поєднання; 3) вибір стратегії переходу від універсального смислового коду до мовного коду; 4) моторна реалізація [6, с. 60–62].

Ч. Осгуд [14], розглядаючи проблеми породження і сприйняття мовлення, характеризує чотири рівні мови: мотиваційний, семантичний, рівень послідовностей, інтеграційний. На рівні мотивації комунікант приймає загальні рішення щодо комунікації – спілкуватися чи ні, в якій формі комунікувати, яку вести тактику спілкування тощо. Семантичний рівень передбачає створення комунікативних актів майбутнього висловлювання на основі певної послідовності функційно-стилістичних одиниць мови. На наступному рівні послідовностей відбувається розпізнання звукових одиниць, виділення між ними пауз, граматичних особливостей. Звукове оформлення створюваного висловлювання відбувається на інтеграційному рівні. Запропонована Ч. Осгудом у середині ХХ століття модель є першою спробою представити процеси породження мовлення.

Наприкінці ХХ століття В. Левелт до процесу породження мовлення включає ще наміри комунікантів, відбір інформації, яка має бути висловлена, впорядкування інформації, взаємозв'язок із раніше сказаним чи почутим. Для створення висловлювання, на думку психолінгвіста, комунікант повинен володіти не однією, а декількома інформаціями – процедурними знаннями (взаємозв'язок понять), декларативними знаннями (значення певного поняття), ситуаційними знаннями (про комунікативну ситуацію і комунікантів, які в ній спілкуються).

У сучасній психології найпоширенішою є аналітична модель спілкування, до складу якої входять три взаємопов'язані сторони: комунікативна, інтерактивна і перцептивна [7, с. 22]. Комунікативна сторона складається з обміну інформацією між комунікантами. Інтерактивна – полягає в обміні не тільки інформацією, а й комунікативними діями учасників комунікації. Перцептивна сторона – це встановлення взаєморозуміння на основі взаємоприйняття комунікантами одне одного. Формуючи комунікативну компетентність, варто навчати учнів визначати контекст спілкування, розуміти співрозмовника за його комунікативними актами і невербальною поведінкою, враховувати комунікативну ситуацію і психологічні особливості партнера у спілкуванні.

У кожному комунікативному процесі реально існують у єдності діяльність, спілкування і пізнання. Процес комунікативної взаємодії, на думку більшості сучасних психологів, відбувається поетапно і включає такі етапи спілкування:

- Ø намір щось повідомити певній особистості;
- Ø початкове словесне вираження;
- Ø вияв розуміння з боку комуніката;
- Ø уточнення та роз'яснення інформації, усвідомлення та усунення непорозумінь;
- Ø встановлення правильного розуміння – «коду» – між комунікантами.

Під час створення висловлювання комунікантом здійснюється діяльність, яка поділяється на основні фази (орієнтація – планування – реалізація – контроль). *Орієнтація* – це осмислення предмета спілкування і власне комунікативної ситуації. На цій фазі в автора виникають комунікативні наміри у вигляді задуму висловлювання, який слугує мотивом для створення висловлювання, комунікант визначає зміст і структуру комунікативної діяльності. Задум охоплює текст загалом, смислові зв'язки з'єднують як мовні одиниці в комунікативному акті, так і комунікативні акти між собою. Тим самим відбувається смислова інтеграція, в основі якої лежить співвідношення і відповідність задуму висловлювання та його форми. Це і є його цілісність. Важливою ознакою

тексту є зв'язність, яка існує у двох видах – формальна (виражена в мові – здебільшого граматиці) і смислова (на основі загального змісту сусідніх фраз (комунікативних актів) і залежить від можливих реакцій комуніката, його намірів, знань тощо). Важливе місце займає облік повноти описаної ситуації і облік оптимальної семантичної наповнюваності тексту.

На етапі *планування* думка, представлена у вигляді загального задуму, конкретизується і переходить у план дій, що забезпечують внутрішнє програмування комунікативного акту (тексту, дискурсу).

Психологічними структурними компонентами акту мовленнєвої комунікації Н. Бутенко вважає комунікативний намір, задум і ціль, а також розуміння повідомлення (когнітивну складову) [2, с. 54]. Комунікативний намір – це бажання комунікувати з іншою особистістю. Задум висловлювання – це та інформація, яку комунікант має передати співрозмовнику. У комунікації мовці можуть мати на меті різні цілі – найближчі, довгострокові, інтелектуальні, для налагодження подальших відносин тощо. Власне вище визначені структурні компоненти комунікативного акту здійснюються на етапі планування майбутнього висловлювання.

На думку Т. Дейка, на етапі планування формується певна контекстна модель майбутнього висловлювання, яка включає інформацію про учасників комунікації, їх цілі, про тип комунікативної ситуації, в якій буде реалізовуватися текст [4, с. 170]. Планування передбачає осмислення комунікантом предмета комунікації, його ознак і зв'язків, вирішення завдань, *що сказати, в якій послідовності*. Програма дій представлена у внутрішньому мовленні комуніканта, яке забезпечує перехід від думки до слова і від слова до думки. М. Жинкін виокремлює дві базові операції, які здійснює учень на цьому етапі: операція вибору мовних одиниць і операція їх розміщення у висловлюванні, комунікативному акті [5].

З психологічної точки зору спілкування є процесом вирішення комунікативних намірів і задач. Доцільно у процесі формування комунікативної компетентності навчати учнів орієнтуватися в комунікативній ситуації (реальній і навчальній), комунікативних намірах (власних і співрозмовника), визначати комунікативні цілі спілкування, розпізнавати особистість співрозмовника (його соціальну роль). Уміючи орієнтуватися, комунікант реалізує свої комунікативні наміри і цілі за допомогою мовних засобів і досягає поставленої комунікативної мети.

Фаза *реалізації* здійснюється за допомогою мовних одиниць у звуковому або графічному вираженні. Мовленнєва діяльність, на думку більшості психологів, це сукупність мовленнєвих дій (комунікативних актів) і мовленнєвих операцій комуніканта. У момент планування мовленнєвої діяльності цілі комунікації співвідносяться з конкретними діями, а в період реалізації цих дій для досягнення поставлених цілей

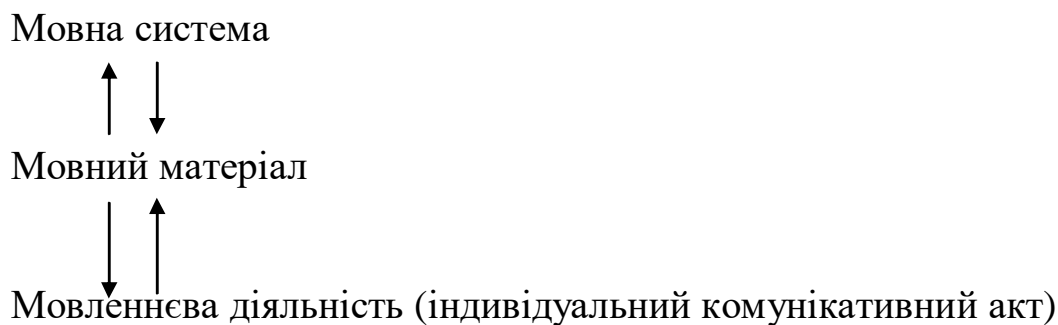
комуніканту необхідно враховувати умови комунікативної ситуації, в яких будуть здійснюватися комунікативні дії (акти). Для реалізації комунікативного акту комунікант має володіти знаннями про те, якими діями раціонально можна здійснити діяльність, вміннями самостійно виділити ряд операцій, із яких складається певна комунікативна дія. При породженні комунікативного акту (тексту, дискурсу) запланований зміст лексико-граматично оформлюється в зовнішньому плані (в усній чи писемній формі). Для успішної комунікації важливим є засоби міжфразової єдності (здебільшого семантичні) і показники цілісності висловлювання.

Фаза *контролю* передбачає обробку самого висловлювання і корекцію, редагування вербальних засобів комунікації, при якій особливу увагу слід звертати на цілісність висловлювання. На цьому етапі учень має застосувати вміння дати оцінку отриманому результату: чи досягнута мета, сформована на етапі орієнтації. Для успішної комунікації необхідно, щоб комунікат при сприйманні висловлювання пройшов ті ж етапи, які пройшов комунікант при породженні мовленнєвого висловлювання. Якщо який-небудь етап мовленнєвої діяльності був пропущений комунікантом, то виявляються комунікативні невдачі у спілкуванні.

Основною структурною одиницею мовної комунікації є висловлювання як одиниця змісту. Комунікативна компетентність особистості проявляється не тільки в культурі мовлення, а і в умінні комунікантів знайти найбільш точний і вдалий засіб мови для спілкування.

Комунікативні акти, до складу яких можуть входити і декілька речень, становлять сам процес комунікації і передачі змісту висловлювання. Ще О. Лурія зауважував, що мовленнєві висловлювання (комунікативні акти) не можна розглядати поза контекстом [9]. У процесі формування комунікативного акту важливим є не тільки лінгвістичний процес створення мовлення, а і широкий психологічний, що враховує комунікативну ситуацію, мотиви і взаємовідносини комунікантів, зміст висловлювань та ін.

Л. Щерба зазначав, що мовна система проявляється в індивідуальних мовленнєвих системах (комунікативних актах). Співвідношення між мовленнєвою діяльністю і мовним матеріалом, на думку вченого, має тісний взаємозв'язок: індивідуальна мовленнєва діяльність (комунікативний акт) створює мовний матеріал, який виводиться із мовної системи [12]. Формування і розвиток комунікативної компетентності, яка тісно пов'язана з успішним комунікативним актом, залежить від знань і вмінь добору мовного матеріалу із загальної мовної системи рідної мови. Взаємозв'язок комунікативного акту особистості і мовної системи можна представити у вигляді такої схеми:

Створення індивідуального комунікативного стилю є соціальним явищем, набутим у процесі розвитку, соціалізації і навчальної діяльності особистості, і водночас несе в собі відбиток традиційного суспільного і особистісного досвіду (виховання, конкретні соціальні умови проживання, суспільне оточення, мовне середовище тощо).

У процесі створення власного висловлювання, побудови комунікативного акту враховується багато факторів зовнішньої комунікативної ситуації та інтерпретації тексту з боку комуніката. У методиці розвитку мовлення учнів, зокрема для формування їхньої комунікативної компетентності, важливими є всі етапи мовленнєвої діяльності, які, в кінцевому результаті, спрямовані на створення комунікативного акту і, врешті, тексту.

Комунікативний акт як одиниця мовленнєвого спілкування враховує комунікативну ситуацію та орієнтується на учасників комунікації з урахуванням їхніх знань і можливих реакцій. Саме в індивідуальних комунікативних актах і проявляється мовна особистість, її комунікативна компетентність. На сучасному етапі розвитку психолінгвістики вчені все частіше мовленнєвим висловлюванням називають не окремі речення, мовленнєві акти, а дискурс, який вимагає існування комуніканта (адресанта, мовця, автора) і комуніката (адресата, читача або слухача).

Процес сприйняття мовлення комунікатом проходить дві фази – власне сприйняття і розуміння почутого або прочитаного. Розуміння – це розкодування змісту висловлювання, що здійснюється після сприйняття звукової чи графічної інформації, власне, це сприйняття смислу висловлювання на основі лінгвістичних і невербальних засобів. У процесі сприйняття мовлення комунікат встановлює між словами смислові відношення, які складають його зміст. Початковий рівень сприйняття характеризується тільки розумінням основного предмета висловлювання – ПРО ЩО йдеться. На наступному рівні здійснюється розуміння смислу, змісту інформації – ЩО САМЕ сказано. Вищий рівень дає уявлення про те, ДЛЯ ЧОГО і ЗА ДОПОМОГОЮ ЯКИХ мовних одиниць це висловлено.

Сприйняття тексту (дискурсу) – набагато складніший процес, ніж сприйняття комунікативного акту: із тлумачення окремих комунікативних актів модулюється зміст усього тексту (дискурсу).

Н. Хомський [11] у рамках трансформаційного аналізу мовлення говорить про існування поверхневого і глибинного сприйняття. Поверхнева структура – це звукове або графічне втілення змісту (те, що комунікат чує або читає), а глибинна пов'язана зі змістом, смислом висловлювання. Трансформаційний аналіз – це характеристика синтаксичної структури тексту (дискурсу) шляхом переходу з поверхневого аналізу в глибинний.

Розуміння повідомлення – це точне сприйняття комунікатом того, про що висловився мовець. Комунікація може виявитися неефективною, якщо в її процесі виникають різноманітні бар'єри:

Ї *логічний* виникає тоді, коли співрозмовник неточно розкодував мову співрозмовника, найчастіше це відбувається між людьми, які різняться за особливостями розумової діяльності, не враховують специфіки і потенційних можливостей одне одного. Основними причинами логічного бар'єру можна назвати такі: неточність висловлювання, недосконалість перекодування думки у вербальне мовлення, недоречне використання термінів, іншомовних слів, жаргонізмів, діалектизмів тощо; неповна передача інформації, швидкий темп усного мовлення, наявність стрибків думки, невисока концентрація власної уваги, неадекватні позамовні засоби тощо;

Ї *лінгвістичний* бар'єр виникає внаслідок розбіжності між мовними словниками комунікантів, обмеженим лексиконом одного комуніканта і багатим – іншого. Важливо в комунікації дотримуватися мовних норм, специфіка мовлення повинна змінюватися, враховуючи індивідуальне мовлення партнера-співрозмовника;

Ї *стилістичний* бар'єр виникає в результаті розбіжності між обраним стилем мовлення і змістом висловлювання;

Ї *фонетичний* бар'єр з'являється при порушенні виразності, темпу і швидкості, дикції, тону мовлення.

Де б не здійснювалася мовленнєва комунікація, за допомогою яких би засобів вона не передавалася, яка б кількість осіб не брала участі у спілкуванні, в основі лежить одна схема або модель комунікації. Складовими цієї моделі є:

1) відправник інформації (адресант, комунікант) – той, хто говорить або пише;

2) отримувач інформації (адресат, комунікат) – той, хто читає або слухає;

3) повідомлення (текст в усній чи писемній формі) – невід’ємна частина моделі, оскільки без обміну інформацією не може бути мовленнєвої комунікації. Окрема мовленнєва дія (фрагмент комунікації) називається комунікативним актом [3, с. 14]. Аналіз мовленнєвої комунікації можна здійснити схематично, використовуючи схему комунікативного акту, яку запропонував відомий лінгвіст Р. Якобсон [13]. Схема окремого комунікативного акту в процесі мовленнєвої комунікації має такий вигляд:

У рамках мовленнєвого (комунікативного. – Л. М.) акту відправник інформації, маючи мотив висловлювання, будує його у внутрішньому мовленні, а при творенні зовнішнього мовлення кодує у звуки. Одержувач, сприймаючи сигнал, що надійшов, декодує його і розуміє зміст сказаного.

Отже, мовленнєвий акт – це явище, яке перетворює мовне висловлювання в носія комунікативного смислу і є елементарною складовою спілкування. Основи теорії мовленнєвих актів були закладені у середині ХХ ст. Дж. Остіном і розвивалися в дослідженнях Дж. Серля, А. Вежбицької, О. Селіванової та ін.

Спілкування людей відбувається в межах комунікативного акту, складовими якого є учасники комунікації (комунікант і комунікат) як носії соціальних ролей, психічних та психологічних рис, духовних й естетичних ідеалів, когнітивних особливостей. Усе частіше вчені висловлюють думку про те, що мінімальною одиницею спілкування є не речення і навіть не висловлювання, а певні види актів: констатація, запитання, наказ, опис, пояснення, вибачення, подяка, привітання тощо [2].

Дж. Серль виокремив на основі ілокутивної мети (комунікативної спрямованості висловлювання) адресанта й ментального стану адресата типи мовленнєвих актів і докладно охарактеризував прямі та непрямі мовленнєві акти, зосередивши увагу на способах їх втілення [10].

Мовленнєві акти завжди співвіднесені з особою мовця, їх послідовність утворює дискурс. Основними ознаками мовленнєвого акту є цілеспрямованість, загальноприйнятність у межах певного мовного середовища, умисність. Мовленнєвий акт як комунікативна дія мовця, комунікативна дія адресата і комунікативна ситуація є складовими комунікативного акту.

Таким чином, поділяючи думку сучасних дослідників комунікативної лінгвістики, визначаємо мовленнєвий акт, по-перше, як цілеспрямовану мовленнєву дію комуніканта/комуніката, що здійснюється згідно з принципами і правилами суспільної мовленнєвої поведінки; по-друге, як мінімальну одиницю нормативної соціомовленнєвої поведінки, що розглядається в межах конкретної прагматичної ситуації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бацевич, Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Ф. С. Бацевич. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – 344 с.
2. Бутенко, Н. Ю. Комунікативні процеси у навчанні : підручник / Н. Ю. Бутенко. – К. : КНЕУ, 2004. – 383 с.
3. Гойхман, О. Я. Речевая коммуникация : учебник / О. Я. Гойхман, Т. М. Надина. – М. : ИНФРА-М, 2007. – 272 с.
4. Дейк, Т. ван. Язык. Познание. Коммуникация. Сб. работ / Т. ван Дейк. – М. : Прогресс, 1989. – 310 с.
5. Жинкин, Н. Психологические основы развития речи / Н. Жинкин // В защиту живого слова. – М. : Просвещение, 1966. – 271 с.
6. Залевская, А. А. Понимание текста: психолингвистический подход / А. А. Залевская. – Калинин, 1988. – 95 с.
7. Леонтьев, А. А. Исследование грамматики / А. А. Леонтьев // Основы теории речевой деятельности. – М. : Наука, 1974. – С. 161–187.
8. Леонтьев, А. А. Фазовая структура речевого акта и природа планов / А. А. Леонтьев, Т. В. Рябова // Планы и модели будущего в речи (Материалы к обсуждению). – Тбилиси, 1970. – С. 27–32.
9. Лурия, А. Р. Язык и сознание / А. Р. Лурия. – М. : Изд-во МГУ, 1979. – 320 с.
10. Серль, Дж. Р. Что такое речевой акт / Дж. Р. Серль // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 17. Теория речевых актов. – М. : Прогресс, 1986. – С. 151–169.
11. Хомский, Н. Язык и мышление / Н. Хомский. – М. : Изд-во МГУ, 1972. – 126 с.
12. Щерба, Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щерба. – Л. : Наука, 1983. – 134 с.
13. Якобсон, Р. Избранные работы / Р. Якобсон. – М. : Прогресс, 1985. – 460 с.
14. Osgood, C. E. The Measurement of Meaning / Osgood C. E., Suci G. C., Tannenbaum P. H. – Urbana, IL : University of Illinois Press, 1957. – 360 p.

Стаття надійшла 14.04.2017 року